

योगे अधिकारी कः?

धनेशः.

पि.वि., योगाध्यापकः

रा.सं.संस्थानम्, गुरुवायूर् परिसरः केरल

शोधालेखसारः - सर्वेऽपि दार्शनिकाः स्वमतस्थापनं इतरमतखण्डनेन कुर्वन्ति । तत्र विलक्षणतया इतरदर्शनवत् वादः योगसम्प्रदाये नास्ति । योगः सर्वसम्मतं कैवल्याभ्यासक्रममनूदति । अतः प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य योगफलस्य निरूपणार्थं वादस्य का वा आवश्यकता । वृथा कण्ठशोभं वहसि तरसा तर्कवचसा(शिवानन्दलहरिः) इति रीत्या कालक्षेप एव जनयति वादेति मत्वा अभ्यासे एव बद्धश्रद्धः स्यात् साधक इति बोधनमेवात्र क्रियते ।

मुख्यशब्दः - योगः, वादः, अधिकारी, विषय, सम्बन्ध, प्रयोजनः।

उपोद्धारातः -

सेमेषामपि शास्त्राणाम् अध्ययनयोग्यताविषये आरम्भे एव अनुबन्धचतुष्टयाख्येन निरूपणं तु श्रोतृणां तच्छास्त्रकुतुकिनां सदुपयोगी भवति । तत्र अधिकारी-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनानि अनुबन्धचतुष्टयमिति कथ्यते । योगः चरमपुरुषार्थसाधकतया कैवल्यदाक् भवतीत्यतो दर्शनान्तर्भावात् योगाभ्यासार्थं तदधिकारी क इति चिन्तनं प्रामाणिकतया प्रदर्श्यते ।

विषयप्रवेशः -

पातञ्जलयोगसूत्रानुसारं विचिन्तयामश्चेत् चित्तस्थैर्यमेव अधिकारत्वेन कल्प्यते । अत्र वर्णकुलादीनां ग्रहणं न इति इतरदार्शनिकानां आश्र्यावहकं स्यात् । क्षिस्त-मूढं-विक्षिस्त-एकाग्रं-निरुद्धम् इति पञ्चचित्तभूमयः¹ । रजसा विषयेषु क्षिप्यमाणं क्षिस्तम्, तमसा निद्रादिना वृत्तयमाववत् मूढम्, क्षिस्ताद्विशिष्टं सत्वोद्रेकात् कादाचित्कचित्तसमाधानयुतं विक्षिस्तम्, एकविषयकचित्तप्रवृत्तिः एकाग्रम्, सर्वचित्तवृत्त्यभावं निरुद्धम् । चित्तवृत्तिनिरोधाख्येन योगलक्षणेन² सार्वभौमस्य चित्तधर्मस्य समाधेः योगपक्षे प्राप्ति एकाग्रे सबीजसमाधिना, निरुद्धे च निर्बीजसमाधिना च सम्भवति । अतः तयोरेव चित्तयोः योगः

सम्भवतीत्यतः तावेवाधिकारिणौ । अथापि सात्विकत्वात् विक्षिप्तानां योगे प्रवृत्तिर्भवतीत्यत एव साधनापादे तेभ्यो क्रियायोगः अष्टाङ्गयोगश्च कल्पयन्ति । मूढे तथा क्षिसे च चित्ते योगो न भवतीति तावनधिकारिणौ । अतः मोक्षेच्छवः सर्वेऽपि योगे अधिकारिण इति ज्ञातव्यम् ।

1. योगाधिकारप्रसङ्गः -

अनादिकर्मपाशेन बद्धाः तं न विदुन्नराः ।
इति निश्चित्य मनसा प्रीतये तस्य शोभनम् ॥
योगं समभ्यसेत् शुद्धः द्विजो वा पादजोऽथवा ॥³

कर्मसंस्कारवशादज्ञाः तं नियन्तारं न जानन्ति इत्यतो मुक्तये योगो अनुष्टेय इति निरूपयत्यत्र । न विद्यते ज्ञायते वा आदिर्यस्य अनादिः, अनादिकर्मसंस्काररूपेण पाशेन, बद्धाः मोहिताः, नराः पुरुषाः, तं परमात्मानं, न विदुः न विजानन्ति । इति ईश्वर एव शरणमिति, मनसा निश्चित्य दृढसङ्खल्पेन, तस्य परमात्मनः, प्रीतये अनुग्रहार्थ, द्विजो ब्राह्मणो, अथवा पादजः शूद्रो वा भवतु, शुद्धः पुरुषः, शोभनं शुभदं, योगं योगाङ्गं, समभ्यसेत् समाचरेत् ।

घोडशसंस्कारान्तर्गतोपनयनसंस्कारेण द्वितीयजन्मप्राप्ताः द्विजाः, तथा तद्विहीनाः शूद्रा अपि योगे अधिकारिणैवेति अशयं सुस्पष्टं बोधयति । जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजेति गीतावचनप्रामाण्येन घोडशसंस्कारवशादेव द्विजत्वं, तत्र च समेषां अधिकारत्वात् योगे सर्वेऽपि जिज्ञासवो अधिकारिण इति निश्चप्रचम् । एवं नम्माळ्वारः इति मङ्गलश्लोके प्रतिपादिताः शठकोपाचार्याः घोडशसंसकारविहीनस्सन्नपि एतच्छास्त्रबोधको अभूत्, अत एते वैष्णवसम्प्रदायक्रमेण शूद्रशठकोपसंज्ञितास्सन्ति । तद्रीत्या भगवान् विष्णुः प्रतियुगं प्रतिवर्णऽवतरन्ति, तथा कलियुगे शूद्रकुलजाः शठकोपसंज्ञका अमुकशास्त्रस्य योगरहस्यस्य प्रवक्तारः । फलतो योगः वर्णाधिष्ठितो न इति विस्पष्टम् ।

2. नारीणाम् अधिकारः-

ननु पुनः सर्वेषु अधिकारो निरूपितश्चेदपि नारीणामधिकारः योगे भवति वा इत्याशङ्कायां उच्यते-

अधिकारो विशेषेण स्त्रीणां पुंश्यो निगद्यते।

सन्तानतरुविस्तारे स्त्रीशरीरम् हि कारणम्॥४

पुम्यः पुरुषापेक्षया, स्त्रीणां नारीणां, विशेषेण विशिष्टतया, अधिकारः योगसाधने योग्यता, निगद्यते कल्पितास्ति, यतोहि सन्तानतरुविस्तारे पुत्रपौत्रादिपरम्परायाः वर्धने, स्त्रीशरीरं स्त्रीणां देह एव, कारणं हेतुः।

स्त्रीणां कृते विशिष्टमेव स्थानं तथा योग्यता प्राचीनैः कल्पिता आसीत्, परं आधुनिकानां केषाञ्चिद्दुर्ब्याख्यया स्त्रीणां सर्वत्र तिरस्कार एवासीत् इत्यादि कथनं तथावादिनां कुटिलतामथवा अज्ञतां एव बोधयतीर्ति सिद्धान्तोऽयं प्रदर्शयति । शारीरिकं एवं मानसिकञ्च आरोग्यं स्त्रीभ्यो अत्यन्तापेक्षितं तथा तत्सम्पादनं योगाभ्यासेन साध्यत इति च बोधयन् ता एव लोकानामाधारभूता इत्यतो तासां स्त्रीणां योगे विशिष्टं स्थानं निर्दिष्टमस्ति ।

तदेव क्षेत्रमित्याहुः पुंबीजपरिपालकम्।

कृमिकीटादिनोपेते क्षेत्रे बीजं निरर्थकम्॥ 15 ॥

यथा तद्वत् रुजाक्रान्तं स्त्रीशरीरं निरर्थकम्।

तस्मात् लोके स्त्रियः सर्वाः विशेषणाधिकारिणः॥ 16 ॥

तदेव स्त्रीशरीरं, पुंबीजपरिपालकं पुरुषबीजस्य परिपुष्ट्ये, क्षेत्रं भूमिः, इत्याहुः इति कथयन्ति । यथा यद्वत्, कृमिकीटादिना कृषिनाशकक्षुद्रजन्तुभिः, उपेते सङ्गते, क्षेत्रे कृषिस्थले, बीजं फलनिष्पादकमपि, निरर्थकं निष्प्रयोजकं भवति, तथा तद्वत्, रुजाक्रान्तं रोगैः ग्रस्तं, स्त्रीशरीरं नारीदेहः, निष्प्रयोजकं निष्फलं भवति । तस्मात् अतः, लोके विश्वे, सर्वाः सकलाः, स्त्रियः योषितः, विशेषेण प्रधानेन, अधिकारिणः योग्याः ।

अनारोग्ययुक्तं स्त्रीशरीरं गर्भधारणपोषणार्थं योग्यं न भवतीत्यतो ताभ्यो विशिष्टाधिकारप्रकल्पनमत्र क्रियते । तेन ताः योगाभ्यासं कृत्वा आरोग्ययुक्तां सत्परम्परां अनुपालयेयुरिति आशयः । अत एव विशिष्टं गर्भिणीनां कृते के के योगाभ्यासाः सुयोग्या इति योगरहस्यस्य तृतीयाध्याये अष्टमश्लोकतो सप्तविंशतिश्लोकपर्यन्तं वर्णयन्त्याचार्याः ।

3. विशिष्टाङ्गानं अधिकारः :-

तथैव अधिकारविषये चिन्त्यते चेत् विशिष्टाङ्गयुताः योगमभ्यस्तुं न शक्वन्ति खलु अतः ते अनधिकारिण इति वकुं न शक्यते । तेषाम् कृते अनुगुणानामभ्यासानां निर्देशानं कार्यम्, तावदेव । यथा-

स्थूलः कृशस्तथा शुष्कः वक्रः पङ्कुः शरीरतः।

अतस्तेषां न सर्वाणि विहितान्यासनानि वै॥ 31 ॥

विशिष्टाङ्गानामपि योगाभ्यासार्थं अर्हता अस्ति इति प्रमाणयति । शरीरतः कायतो, स्थूलः अमितमेदसा भारशरीरी, कृशः अस्थिमात्रतनुः, तथा शुष्कः क्षीणितगात्रः, वक्रः अवनतो अनृजुः, पङ्गुः गतिविकलः, अत इत्येवं, तेषां अभ्यासिनां कृते, सर्वाणि सकलानि, आसनानि अभ्यासानि, न वै विहितानि नोपयुक्तानि । शरीरस्य क्षमतामनुशील्य देहप्रकृत्यनुसृतं अभ्यासनिर्देशनं कार्यम् ।

4. रोगिणां अधिकारः-

परं व्याधिग्रस्तानां कथम् अभ्यासाय अर्हता इति चेत्, चिकित्सारूपेण योगः तेभ्यो उपदेष्टुं शक्यते । यथा –

औषधादिप्रयोगेण न निवार्या गदाश्च ये।

ते सर्वे हि निवार्यन्ते दृढं योगाङ्गसेवया ॥⁵

औषधं हि रोगनिवारणार्थं सेव्यमानं द्रव्यं, तेषां औषधादीनां प्रयोगेण औषधादिप्रयोगेण, ये गदाः रोगाः, न निवार्याः विनाशनार्थमसमर्थाः भवन्ति, ते सर्वे हि रोगाः, योगाङ्गसेवया अष्टाङ्गोक्तानामनुष्ठानेन, दृढम् अवश्यं, निवार्यन्ते विनश्यन्ते ।

आसनाभ्यासतः केचित् प्राणायामेन केचन।

आहारध्याननियमैः केचिच्छास्त्रीयकर्मणा ॥

निवार्यन्तेऽखिला रोगाः प्रबला दुर्बला अपि ॥⁶

रोगनिवारणं कथं योगे सम्भवतीति प्रदर्श्यते । आसनानां वज्रभुजङ्गादीनां अभ्यासात् आसनाभ्यासतः, केचित् रोगाः, प्रणायामेन अष्टकुम्भकानामभ्यासतः, केचन रोगाः, युक्ताहारेण एकाग्रबुद्ध्या शौचाद्यनुष्ठानेन चआहारध्याननियमैः, केचित् रोगाः, शास्त्रीयेन मन्त्रहोमादिना कर्मणा च, अखिलाः समस्ताः, प्रबलाः दृढाः कृच्छ्रसाध्याः, दुर्बलाः सामान्याः साध्याः अपि, रोगाः व्याधयो, निवार्यन्ते दूरीक्रियन्ते ।

उपसंहारः –

सर्वेऽपि दार्शनिकाः स्वमतस्थापनं इतरमतखण्डनेन कुर्वन्ति । तत्र विलक्षणतया इतरदर्शनवत् वादः योगसम्प्रदाये नास्ति । योगः सर्वसम्मतं कैवल्याभ्यासक्रममनूदति । अतः प्रत्यक्षेण दृश्यमानस्य योगफलस्य निरूपणार्थं वादस्य का वा

आवश्यकता । वृथा कण्ठक्षोभं वहसि तरसा तर्कवचसा(शिवानन्दलहरिः) इति रीत्या कालक्षेप एव जनयति वादेति मत्वा अभ्यासे एव बद्धश्रद्धः स्यात् साधक इति बोधनमेवात्र क्रियते ।

तदित्थं अधिकारिविषये योगे किमभिमतमिति ग्रन्थप्रमाणैः प्रदर्शितम् । योगो नाम समाधिः, सः एकाग्रचित्ते सम्प्रज्ञातयोग इति तथा निरुद्धचित्ते असम्प्रज्ञातयोग इति च संज्ञया उच्यते चेदपि तत्प्राप्त्यै विक्षिप्तचित्तानाम् अधिकारः उक्तः अस्ति । तस्मादेव जातिधर्मादिव्यतिरेकेण चित्तसामर्थ्यं उपलक्ष्य अधिकारनिर्दर्शनात् नारीणां, गर्भिणीनां, विशिष्टाङ्गानां, रोगिणां च कृते योगाभ्यासः उपदिष्ट इति आधुनिकयुगेऽपि प्राचीनस्यापि अस्य विज्ञानस्य प्रगत्यै हेतुरभूत् ।

संदर्भग्रन्थः-

1. यो.सू. 1-1 व्या.भा.
2. यो.सू. 1-2
3. यो.र. 1-10
4. यो.र. 1-14
5. यो.र. 1-27
6. यो.र. 1-28